

היש עתיד למחול האתני בישראל?

אילה גורן-קדמן

של המורשת שהביאו אתן עדות שונות. הסיבה לפקפוק היתה שבמרוצת החיים הממושכים בגולה נקלטו בתרבות של הקהילות היהודיות השונות אלמנטים בולטים מתרבות הסביבה שבתוכה חיו. האם, לפיכך, רצוי ונוח לשמר את המורשות השונות? אחת התשובות של המצדיקים את עידוד ההמשכות היא, שגם בארצות הגולה קיימו בני העדות השונות חיים יהודיים לכל דבר, אם כי בדפוסים שחלקם נשאבו מהמנהגים בארצות הגולה. דהיינו, אין מקום להטלת ספק באופי היהודי של האלמנטים שאימצו היהודים ויש סיבה מוצדקת להמשך קיומם גם בישראל.

יחסם של בני העדות למורשתם

שאלה קריטית נוספת נוגעת ליחסם של בני העדות עצמם לשימור מנהגיהם ולהחייאתם, בהתחשב בשאיפותיהם להתערות בחיים המודרניים ובתרבות הישראלית המשותפת. ננסה לראות זאת בפרספקטיבה גלובלית: מדינות הגירה רבות קולטות גלים של מהגרים מארצות שונות, המביאים עמם תרבויות ומסורות פרטיקולריות. נוצרות בעיות של עימות בין המסורות של המהגרים לבין התרבות הדומיננטית של האוכלוסייה הקולטת. התרבות הדומיננטית נתפשת כתרבות הרצויה ומצפים שהמהגרים יקלטו ויפנימו אותה. כזה היה המצב גם בישראל והוא עדיין כזה. מחקרים שנערכו בארצות הברית ובמדינות הגירה אחרות מצביעים על תופעה משותפת לרבות מהן: באופן סכמטי אפשר להבחין בשלושה שלבים, המייצגים הבדלים ביחסם של שלושה דורות מהגרים למורשתם: הדור הראשון מושרש עדיין בתרבות שהביאו המהגרים מארצות המוצא שלהם. בני הדור השני נוטים להתנער ממסורת אבותיהם, כדי להתערות בתרבות הדומיננטית המודרנית. בקרב הדור השלישי, שבנו אכן התערו בתרבות הדומיננטית, ובתגובה מצדם להתנערות מהמסורת של אבותיהם – בני הדור השני – עולה יחס אמביוולנטי, הנובע בין היתר מהתערות הסקרנות לגבי מסורות העבר. כך נוצרת התופעה של חזרה לשורשים. תופעות דומות באו לידי ביטוי גם בישראל. למעשה, הן עדיין מקבלות ביטוי.

יצירת ריקודי עם וזמר עברי

עוד בימי העלייה השנייה החלה יצירתם של מוסיקה ישראלית, זמר עברי, מחול ישראלי וריקודי עם מקומיים. מגמה זו הואצה וקיבלה נפח רב יותר בעלייה השלישית, כשאנשי ההתיישבות העובדת החלו לעסוק בפיתוח מסכתות לחגים חקלאיים. כך נוצר "קנון" של ריקודים ושירי עם, שהיו חלק מהמאמץ העליון לגבש תרבות לאומית-ציונית בתקופת המנדט הבריטי. לתוך מציאות זו הגיעה העלייה ההמונית בשנים שלאחר הקמת המדינה, והביאה עמה מסורות עדתיות מארצות הגולה.

העימות שנוצר בין המסורות האתניות לתרבות הישראלית המתפתחת עשוי להצביע על סתירה, לכאורה, בין מגמות היצירה לבין הנטייה לשימור. אבל ההתפתחות ההיסטורית מעידה שהתרבות היהודית הלאומית הציונית לא נוצרה יש מאין, אלא שאבה לא מעט חומרים ואלמנטים מריקודים אתניים וממוסיקה אתנית. המסקנה המתבקשת היא שיש הצדקה, ולו פונקציונלית, להמשך טיפוחם של ריקודי העדות.

קשיי שימור ויצירה בעידן המודרני

העידן המודרני מציב מכשולים בדרכם של המבקשים לשמר מסורות אתניות, אבל גם לפני המתמקדים ביצירת תרבות עברית ייחודית. המכשולים מקורם בהשפעות המסיביות של התרבות הפופולרית הגלובלית, המטביעה חותם בתרבויות העממיות בישראל כמו בעולם כולו באמצעות אמצעי תקשורת רבי עוצמה. למרות מכשולים אלה, המציאות מוכיחה שאת היצירה אי אפשר למנוע ושעדות שונות משיכות לשמר ולטפח את מורשתן הייחודית. למותר לציין שבתהליכי ההסתגלות לסביבה הישראלית ולזמנים המודרניים עוברים הדפוסים המסורתיים המקוריים שינויים, לפעמים מרחיקי לכת. בהמשך יובאו דוגמאות לכמה מדרכי ההסתגלות.

מידת ה"יהודיות" של המורשות האתניות השונות

שאלה נוספת המנסרת בחלל מאז הגיעו לישראל העולים החדשים, נוגעת לפקפוק באופי היהודי

מאמר זה אתייחס לדילמות ולבעיות הכרוכות בשימור ובהחייאה של המורשת האתנית שהביאו אתם ארצה עולים שבאו ממגוון ארצות ותרבויות מחד גיסא, ולצורך ליצור תרבות עברית ילידית ייחודית מאידך גיסא. השאלה העומדת לדיון היא כיצד לנהוג בתרבויות האתניות – האם להמשיך במסורות ישנות או לזנוח אותן. כדי להבהיר את הסוגיות הרלוונטיות לדיון, אשתמש בדוגמאות מתחומים שונים המייצגות דרכי התמודדות עם הסתירות בין שתי המגמות ואתאר פתרונות שונים שנמצאו.

מחול אתני מה הוא?

מחול אתני הוא תחום מקיף ורב-פנים וקיימות הגדרות רבות המנסות לתאר אותו בתמציתיות. בארצות ובתרבויות שונות נוצקים תכנים רבים וניתנות פרשנויות מגוונות לתפישות המיוחסות לתרבות האתנית האופיינית להן. לשאלה המוצגת בכותרת המאמר אתייחס מנקודת ראות ספציפית. ככוונתי לדון באופן שבו היא מופיעה בהקשר הישראלי, לפי השקפתי.

בבסיס הדיון עומדת ההנחה שהתרבות האתנית בישראל מייצגת את מורשתן של עדות יהודיות שונות, שמרביתן הגיעו ארצה עם קום המדינה ומאוחר יותר. עדות אלה הביאו עמן מסורות שנוצרו והתפתחו לאורך פרקי זמן ממושכים בארצות המוצא. הדיון עוסק גם בריקודים של יהודי מזרח אירופה. הריקוד החסידי, שהוא חלק מהם, אף זכה להבלטה ומיוחסת לו חשיבות רבה ביותר.¹

בהגיען ארצה נתקלו העדות השונות באידיאולוגיה ציונית מגובשת, ששקדה מאז ימיה הראשונים על יצירת תרבות יהודית ישראלית ילידית. התרבות היהודית הילידית נמצאה בשלבי היווצרות ונזקקה לעידוד מסיבי, כדי שתכניה ומסריה יתקבלו ויפנימו בקרב אוכלוסייה הטרוגנית ביותר, במסגרת מדיניות "כור ההיתוך". מדיניות זו חייבה את הטמעתן של המורשות האתניות הפרטיקולריות בתוך התרבות הישראלית הייחודית והאחידה. נגד מגמה זו יצאה בשלב מאוחר יותר הגישה המעודדת פלורליזם תרבותי, רב-תרבותיות, המייחסת זכות קיום שווה לכל התרבויות.

בארצות המוצא, הריקוד העדתי המסורתי היה חלק אינטגרלי מאירועים חגיגיים ומטקסים למיניהם. הריקודים תפסו מקום מרכזי באותם אירועים וטקסים, אבל להקות שהופיעו לפני ציבור לא היו קיימות בגולה. התופעה של להקות המעלות הופעות של ריקודים ומוסיקה עדתית נוצרה בהקשר הישראלי, כאחד הפתרונות לדילמת המשכיות של המורשת האתנית. הקמת להקות אלו הושפעה ישירות מקיומן של להקות מחול לבמה ישראליות, שלפעילותן נחשפו העדות לראשונה בפסטיבלים שונים ובחגי המחול שהתקיימו בקיבוץ דליה.

יתרה מזאת, בעדות שונות חלה התעוררות גם בקרב צעירים, המגלים זיקה לריקודים ולמוסיקה העדתית והמעוניינים להשתתף בלהקות פולקלור של עדתם. להקות אלו מעוניינות לחשוף את המורשת של העדות שהן מייצגות לציבור הרחב, בדרך כלל באמצעות הופעות הכוללות ריקודים, שמלויים במוסיקה ובתלבושות המסורתיות שלהן, בלי רגשי נחיתות.

אולם כידוע, הופעות בפני קהל צופים מעורב מחייבות הסתגלות לחוקי הבמה, המכתיבים הכנסת שינויים מרחיקי לכת בדפוסים המסורתיים. בין השינויים אפשר למנות את קיצור משך ההופעה, הימנעות מחזרות מתמשכות על אותם צעדים, מעברים מהירים מצורה אחת לאחרת ודגש על עמדה חזיתית מול קהל הצופים, כדי למנוע שעמום. רבות מהלהקות משתתפות באירועים ובפסטיבלים לאומיים ובינלאומיים בארץ ובחו"ל, המעניקים לבני העדות השונות תמריץ נוסף לפעול להמשך קיומה של המורשת העדתית.

ייתכן שתופעה זו היא אחת מדרכי ההתמודדות עם הדילמה העולה בקרב בני העדה, הנובעת מיחסם האמביוולנטי לתרבות העדתית הפרטיקולרית מזה, ומהרצון להיות מודרני וישראלי מזה. ייתכן שההופעה על במה, החושפת את הריקודים, המוסיקה והתלבושות העדתיים לעיני הציבור הרחב, נתפשת על ידי בני העדות המופיעים כתחפושת, שלדידם היא מעין פשרה בין לגיטימציה להמשך המסורת לבין זניחתה החלקית. אני סבורה שהסבר זה טעון מחקר ודין.

החתונה כמדד המשכיות וזניחה

החתונה, על הטקסים והמנהגים הרבים המלווים אותה, היא מוקד בעל חשיבות עליונה בחיי היחיד, המשפחה והחברה, ולכן היא יכולה לשפוך אור על תופעות שקשורות בהמשכיות של התרבות האתנית ו/או בזניחתה. כדי לבחון טענה זו נתבונן בחתונות בישראל, שבחלקן בני הזוג הם בני אותה עדה ובאחרות הם יוצאי עדות שונות.

עיסוקי בחקר עדות, ובמיוחד בריקודי עדות, הביא אותי להשתתף בחתונות רבות, הן חד-עדתיות והן רב-עדתיות. כך התוודעתי לדפוס חדש, שבו משולבים בטקסי החתונה אלמנטים עדתיים

מצומצמת יותר. אלמנטים אלה מייצגים דגם של המשכיות המנהגים העדתיים, אף על פי שלנגד עינינו נוצר ומתגבש נוסח אוניברסלי של חגיגות חתונה, הרווח בקרב כלל קבוצות האוכלוסייה בישראל, לרבות האוכלוסייה הערבית. כיום מתקיימות מרבית החתונות באולמות שמחות מסחריים, שבהם התעצבו בתהליך מתמשך דפוסים אחידים, המקובלים על כלל האוכלוסייה. אף על פי כן, בטקסים ובחגיגות חתונה שבהם מעורבים בני עדות בעלות מנהגים מובחנים וייחודיים, קיימת נטייה להוסיף גוון עדתי לאופי ולסגנון האחידים. את הגוון העדתי מספקים מאפיינים עדתיים מסוימים המשולבים בטקס. הדבר בא לידי ביטוי בשימוש בכלי נגינה, בשירים ובריקודים עדתיים, בפרט בעת הובלת הכלה והחתן לחופה ומיד אחריה.

שינוי המשכיות בטקסי החינה

טקסים רבים נכללים באירועי החתונה. אחד החשובים ביניהם הוא טקס החינה המקדים את החופה, שרווח בקרב רבות מהעדות היהודיות בארצות האיסלאם. בהתאם למנהגי הפרדה בין המינים באירועים מסוימים, נהוגים עד היום טקסי חינה נפרדים לחתן ולכלה. בטקסים אלה שמור מקום מרכזי ביותר לתהלוכות מבית משפחת החתן לבית משפחת הכלה, המספקות ביטוי סמלי ומוחשי למעבר ממצב אחד לאחר וממקום אחד לאחר. התהלוכה היא אחד מטקסי מעבר רבים המתקיימים בחיי היחיד, המשפחה והחברה. בתהלוכה נושאות נשים, בדרך כלל מבוגרות, קערה ובה חומרים להכנת עיסת החינה. האירוע כולו מלווה בריקודים, בשירים, בנגינה ובלבוש המאפיינים עדה מסוימת. בחגיגה מורחים את החינה על ידיהם של החתן והכלה וכן על ידיהם של הנוכחים. השמחה והריקודים בבתי החוגגים נמשכים עד השעות הקטנות של הלילה. לחותר לציין שמאכלים עדתיים מוגשים בשפע לכל אורך האירוע. אף כי בארץ ניכרת נטייה בולטת לזנוח קיומם של טקסי חינה, לאחרונה מסתמנת מגמה של חידוש המנהג באופן חלקי. זהו אחד הגילויים של תופעת החזרה לשורשים, ולו בפורמט מצומצם וסלקטיבי. חשוב לציין שלמרבית הפלא, מרבית חגיגות החינה מתקיימות עדיין בבתים הפרטיים של משפחות בני הזוג.

זיקות גומלין בין ריקודי עם לריקודי עדות

נקודה מרכזית ביותר בדיונו היא הזיקה המובהקת בין המחול הישראלי – ובפרט ריקודי העם – לבין ריקודי עדות. רבים מיוצרי ריקודי העם שואלים אלמנטים ממחולות של עדות שונות ומשלבים אותם בריקודיהם, בווריאנטים שונים. תופעה זאת רווחת בעיקר במסורות של עדות, שבהן תופס המחול מקום מרכזי ביותר: המסורת התימנית, המסורת החסידית והמסורת הערבית. עם זאת, גם עדות אחרות תרמו אלמנטים לריקודי עם שונים, גם אם במידה

לטפח או להניח?

שתי שאלות עיקריות עולות מכל האמור לעיל: האם רצוי לעודד ולתמוך בהמשך קיומן של מורשות אתניות, ובתוכן ריקודים אתניים? האם יש הצדקה לכלול בתוכנית לימודים המכשירה מורים ללמד וליצור בתחום המחול האמנותי נושאים העוסקים במחול האתני?

תשובות חלקיות אפשר לקבל מעולם המוסיקה, שבו יש דוגמאות מאלפות הנוגעות לשאלות אלה. מלחינים בני עמים ותרבויות שונים, הכותבים מוסיקה אמנותית, מרבים להשתמש באלמנטים מהמוסיקה האתנית והעממית. נוסף על כך, זה כשני עשורים מאפיינת את עולם המוסיקה מגמה של שילובים בין אלמנטים אתניים שונים ומשונים, המכונה "מוסיקת עולם". בישראל פועלים כמה הרכבים מוסיקליים המשתלבים במגמה עולמית זו, כמו "מזרח ומערב", "הברירה הטבעית" ועוד. בשילובים אחרים נפרצים הגבולות והתחום האמנותי מתערבב במוסיקה העממית, הלקוחה ממקורות אתניים שונים ועוברת עיבוד כדי לשלבה ביצירות מוסיקליות אמנותיות.

תופעה דומה קיימת גם בתחומי מחול שונים, אף כי במידה ובמובהקות בולטות פחות. בריקודי העם הישראליים, בצד שילובם של מוטיבים תנועתיים עדתיים, נקלטים יותר ויותר אלמנטים מריקודים של עמים אחרים, כמו גם אלמנטים מריקודים פופולריים כמו רוקנרול, סווינג, טנגו, סלסה ואחרים. הגבולות בין המחול העממי, האתני והפופולרי מיטשטשים.

המשכיות של מורשות אתניות בחגי עדות

חגים עדתיים שהתקיימו בארצות הגולה, שעברו תמורות ושינויים מרחיקי לכת עם העתקתם לישראל, קיימים בעדות שונות. הבולטים שביניהם הם המימונה והסהרנה. בהיותם חגים שבהם ממלאת המורשת העדתית תפקיד מכריע, אפשר לראות בהם דוגמאות בולטות להפיכת חגים שהיו נחלתן של עדות מסוימות למעין "חגים לאומיים", שהם חלק מהתרבות הכללית.

לפני הדיון הספציפי במימונה ובסהרנה, ראוי להזכיר כמה חגים נוספים: הסיגד, חגה של העדה האתיופית, הוא מעין רפליקה סמלית של עלייה להר סיני. בארץ עולים למקום גבוה, על יד ארמון הנציב בירושלים. בחג זה ממעטים לרקוד ומרבים לקרוא מספר התורה של יהודי אתיופיה, האורית.

עלייה לקברי קדושים, שרווחה בקרב יהודי מרוקו בגולה, היא מנהג הממשיך להתקיים בארץ מתוך הוספה של קדושים חדשים המופיעים בחייהם של בני העדה בתוך ההווי הישראלי.

דוגמה נוספת לחג עממי היא העלייה לרגל לקברו של רבי שמעון בר יוחאי בהר מירון בל"ג בעומר. במועד זה נהגו לעלות אל הקבר בעיקר המוני חסידים, המרבים בריקודים מתוך האמונה שמחולות וניגונים הם צינורות להתקרבות אל הבורא ולדבקות בו. גם חג זה נהפך לאירוע המושך המונים מעדות רבות נוספות.

המימונה, חג של יהודי צפון אפריקה בכלל ויהודי מרוקו בפרט, מצוין את המעבר מחורף לאביב ומהמגבלות הקולוניאליות החלות בימי חול המועד פסח לימות השנה הרגילים. אירוע זה, שבארצות המוצא היה מסיבה צנועה ומשפחתית בעיקרה, עבר שינויים סמליים וממשיים מאז החלו יוצאי צפון אפריקה לצינון בארץ. אמנם נשמר מנהג הבית הפתוח בערב החג, אבל החגיגות עצמן נהפכו לאירועים המוניים, שאליהם נוהרים משתתפים בני העדות הללו עצמן, וגם רבים מהציבור הרחב. תוכניות בידור המוצעות לקהל הבא ליהנות מהאווירה המזרחית, מההמולה, מריח המנגל והמאפים, כוללות הופעות של להקות מחול המייצגות פולקלור ישראלי ועדתי, שאיננו משל בני העדה המרוקנית.

הסהרנה, חגם של בני העדה הכורדית, הוא מעין פיקניק ענקי. בארץ המוצא הוא נערך כמה פעמים בשנה והיה קשור לעלייה לרגל לקברי קדושים, שחלקם היו יהודים מחבל ארץ זה וחלקם גויים. במועדים אלו היו המוני יהודים – ואף לא יהודים – עוזבים את בתיהם ויוצאים לבלות בחיק הטבע, לרוב ליד מקורות מים. בימי החג היו אוכלים ושותים, רוקדים, שרים ומנגנים, לבושים בבגדים החגיגיים ביותר. בחו"ל נהגו לחגוג את הסהרנה בעיקר בתום חול המועד פסח, לציון ראשית האביב. בישראל הועתק החג לחול המועד סוכות, כדי למנוע התנגשות עם המימונה. באירוע רב משתתפים זה יש הבלטה יתרה של המורשת הכורדית, בעיקר בריקודים ובנגינה ואפילו בלבוש העדתי שלובשים רבים, ובני העדה משתתפים בו באופן פעיל.

חגים אלו תפסו תאוצה ונהפכו לנחלת כלל הציבור בישראל, הודות לתמיכה שהעניקו להם גופים ציבוריים רבים, שראו בהם הזדמנות פז לתעמולה פוליטית. אישי ציבור מהמעלה הראשונה הזמנו לשאת דברים בחגיגות, וכך העניקו למעמד העדתי ממד של כבוד, על ידי שילובם של מרכיבים לאומיים.

מן הדוגמאות השונות המובאות במאמר זה אפשר ללמוד על המקום המרכזי שתופסת סוגיית עתידו של המחול האתני בישראל. השאלה העומדת לדיון היא אם רצוי וראוי לעודד ולתמוך בתרבויות האתניות, ובכך לחזק את מגמת ההמשך הפעיל של המורשת הספציפית לכל עדה. המסקנה המתבקשת מהאמור לעיל היא, שרצוי לתמוך בשימור ובטיפוח של מסורות אתניות

המוסיפות להתקיים, גם אם בתהליך ההסתגלות שלהן לסביבתן החדשה חלים תמורות ושינויים בעוצמות שונות בדפוסים המסורתיים המקוריים.

טווח כוח ההישרדות

מאז ומתמיד עומדות התרבויות המסורתיות לפני סכנת היעלמות. השאלה היא מהו טווח ההישרדות שלהן ועד כמה גדול כוח ההישרדות שלהן. מאז החלה העלייה ההמונית למדינת ישראל, היתה גורית קדמן המנוע העיקרי מאחורי העידוד, התמיכה והייעוץ שניתנו לבני עדות שונות שביקשו לטפח את מורשתם ואת ריקודיהם האופייניים. היא ראתה בחרדה את הסכנה האורבת לקיומן של מורשות הפולקלור העדתי וחששה כי מדובר בסכנה מיידית ואקוטית. לפיכך, בתקופת העלייה ההמונית שלאחר קום המדינה יצאה עם מצלמות ומכשירי הקלטה, לפעמים ימים ספורים אחרי הגעתן ארצה של עדות מסוימות, כדי לתעד את ריקודיהן במתכונתם המקורית. אתה פעלה האתנו-מוסיקולוגית ד"ר אסתר גרזון-קיו, שהנציחה בסרטי הקלטה את המוסיקה הכלית והקולית של העדות. מרבית החומר, שבחלקו הוא נדיר, יגיע בזמן הקרוב לספרייה המרכזית למחול בבית אריאלה בתל אביב, כשהארכיוון של גורית קדמן יועבר לשם.

הוראת מורשות המחול

מחברת שורות אלו אחראית על תכנון שיעור החובה לכל תלמידי המחול באקדמיה למוסיקה ולמחול בירושלים, שכותרתו "מורשת המחול במסורות ישראל – מקור ויצירה", ועל הוראתו. בשיעור מלמדים מומחים בתחומים רלוונטיים שונים וכמובן בני העדות עצמם. במוקד השיעור עומדים המחול העדתי, הזיקה בינו לבין המוסיקה העדתית והמוסיקה הישראלית, מקומו של המחול בתחום הפולקלור, זיקת הגומלין בין ריקודי עדות לריקודי העם, המקור המסורתי כבסיס וכהשראה ליצירת מחול אמנותי.

הקורס בנוי על שעתיים שבועיות, לאורך שנת לימודים אחת. הניסיון מלמד שמרבית התלמידים מגלים עניין רב בשיעור זה. לאחר סיום הקורס עליהם להגיש עבודה, המתבססת על כמה

מרכיבים: קריאת חומר רקע המופיע בכתובים; עריכת תצפיות משתתפות באירועים עדתיים ותיעודם; עריכת ראיונות עם אינפורמנטים מבני העדות. נושא העבודה נתון לבחירתם של התלמידים.

ראויה לציון מיוחד העובדה שמוסדות אקדמיים כמו האקדמיה למוסיקה ולמחול בירושלים וסמינר הקיבוצים בתל אביב, ראו בהוראת מורשת המחול האתני נושא שראוי להיכלל במערכת הלימודים.

הערות שוליים

¹ התרבויות האתניות כוללות גם את ערביי ישראל, אולם המורשת שלהם מייצגת מודל שונה, שכן מדובר באוכלוסייה ילידית המתגוררת בארץ ישראל זה דורות רבים.

ביבליוגרפיה

אשל, רות. לרקוד עם החלום – ראשית המחול האמנותי בארץ ישראל 1920-1964, ספרית הפועלים, 1991.

בהט-רצון, נעמי. מחוללים, מחול חברה ותרבות בעולם ובישראל, הוצאת כרמל, ירושלים, 2005.

בהט-רצון, נעמי (עורכת). ברגל יחפה, מסורת יהודי תימן במחול בישראל, הוצאת עמותת "אעלה בתמר" ותיאטרון מחול "ענבל", תל אביב, 1999.

בחבלת זאב. מחולנו לי ולך, דברים על מחול, הוצאת "גלבע", בית אלפא, 2003.

פרידהבר צבי. המחול בעם ישראל, הוצאת מכון וינגייט, 1984.

קדמן גורית. ריקודי עדות בישראל, הוצאת מסדה, תל אביב, 1982.

קדמן, גורית. עם רוקד – תולדות ריקודי העם בישראל, הוצאת שוקן, ירושלים-תל אביב, 1981.

שילוח אמנון וכהן אריק. "דינמיקה של שינוי במוסיקה של קבוצות אתניות מהמזרח הקרוב בישראל", פעמים, גיליון 12, 1982, עמ' 3-26.

Goren-Kadman Ayala, "The Ethnic Dance in Israel", *Jewish Folklore and Ethnology* vol. 8 no.3-4, 1966.

חומר רב מופיע בכתבי עת שונים על מחול:

- השנתון מחול בישראל.
- הרבעון מחול בישראל.
- מחול עכשיו וכן רוקדים – נרקודה (מופיעים בארץ ובניו יורק, בעברית ובאנגלית).

אילה גורן-קדמן – בתה של גורית קדמן, היא מורה לריקודי עדות באולפנים להכשרת מדריכים לריקודי עם. בשיעוריה היא מדגישה את הפרספקטיבה של הזיקה בין ריקודי העדות לריקודי העם הישראליים. היא הקימה וניהלה להקות מחול שונות, בפרט בקרב העדה הכורדית, וכן בקרב ערביי ישראל. שנים רבות היתה אחראית למפעל מפגשי להקות חובבים באמנויות הבמה, וכן ניהלה פסטיבלים למחול ולמוסיקה של עדות בחברה למתנ"סים.